
Er staat wat op het spel in de prediking

Het spel en de prediker als *homo ludens* in Bohrens *Homiletik*

M.J. Kater

Abstract

The German homiletician Rudolf Bohren speaks of “preaching as play, a play which must be qualified because preaching is a serious act. This essay reviews Bohren’s view of the art and nature of the ‘preaching game’ and how this influences the writing of sermons. It then examines elements of this game as discussed by Johan Huizinga in his *Homo ludens*, in order to uncover the contributions of ‘preaching as play’ to Reformed homiletics. The essay ends with an evaluation of the preacher as ‘homo ludens’, the sermon preparation as play, and preaching itself as play. It concludes by suggesting that preaching as play belongs to the theological locus of pneumatology.

Inleiding

Preken als spel! De Duitse homileet Rudolf Bohren heeft een stevige homiletische studie op tafel gelegd over het belang van de prediking. Zijn homiletiek beleefde vele herdrukken vanaf het jaar van publicatie (1971). De reden om in dit nummer over de *homo ludens* te rade te gaan bij zijn werk is dat juist deze studie opent met de typering van de prediking als spel. De aankondiging van de voorganger als de dominee ‘die voor ons gaat spelen in deze dienst’ doet wenkbrauwen fronsen. Preken als spel ontbeert ogenschijnlijk ieder besef van het gewicht van de prediking. Een spel spelen is immers naar ons besef geen goede typering van iets werkelijk serieus menen en nemen. Het spel zien we als het tegengestelde van ernst. Huizinga kan in zijn studie *Homo ludens* in ieder geval ons te denken geven of we de zaak op deze manier wel goed bezien. De vraag dringt zich dan zelfs op of we ons leven juist wel serieus genoeg nemen als we het spelelement te frivool vinden. Daarmee ook de vraag of we de prediking wel ernstig genoeg nemen als we het spél niet beoefenen.

In dit artikel gaan we eerst na waarom en hoe Rudolph Bohren ‘spel’ en ‘preek’ met elkaar verbindt en wat hij daarmee zeggen wil.¹ Dat vergelijken we dan met enkele elementen van het spel uit Huizinga’s studie *Homo ludens*.

1 Rudolph Bohren, *Predigtlehre*, Gütersloh 1993 (1971⁶). In de eerste paragraaf corresponderen de noten: 2^e regels en volgende: inspringen paginaverwijzingen tussen haakjes naar deze druk.

Daarna maken we de balans op of voor een gereformeerde homiletiek het opnemen van ‘preek als spel’ een verrijking is.

1. Preken als spel op leven en dood

Bohren geeft zelf enkele typering van zijn lijvige homiletische studie die van belang zijn om zijn typering van de prediking als spel goed in het oog te krijgen. Die hebben te maken met de bedoeling van het boek. Daarom eerst enkele grote lijnen en vervolgens enkele nadere typering van prediking als spel.

Preken ‘is’ woorden van God spreken

‘Ik heb met deze homiletiek niets anders voor ogen dan voor onze tijd deze drie letters te verklaren’ (51). Het gaat hem bij ‘deze drie letters’ om het woordje *est* in de door Heinrich Bullinger gegeven definitie van de prediking in de Tweede Helvetische Confessie (1562): *Praedicatio verbi Dei est verbum Dei*.² Bohren benadrukt dat wij dit woordje ‘est’ niet in onze macht hebben of zelfs maar enigszins in onze greep krijgen. Hij ziet de vervulling van dit kleine woordje in ‘de prediking van het Woord van God is het Woord van God’ als een belofte voor de toekomst, zelfs de meest nabije toekomst van de eerstvolgende preek.

De vervulling van dit ‘est’ heeft alles te maken met één van de twee trefwoorden waarin Bohren de leer van de prediking ziet: het *wonder*. Het is zijn verlangen dat zijn boek voor studenten onderweg naar de preekstoel een roep mag zijn tegen alle vanzelfsprekendheid en juist zo ook tegen vermoedheid (25). Bohrens inzet is ‘Predigen als Leidenschaft’. Daarbij gaat het om de wonderlijke combinatie van hartstocht en lijden, pathos met pijn en vreugde. Dat vergt uithoudingsvermogen.

Een tweede trefwoord in zijn homiletiek is dan ook *wachten*. Wachten op het wonder en dat verwachten. ‘Ich warte auf Predigt, die ein Wunder ist, weil der, von dem die Rede ist, sich in das Reden über ihn einmischet, selbst das Wort ergreift, so dass nicht nur über Gott und seinen Freispruch geredet wirdt, sondern sein Wort geschieht, sein Freispruch freimacht.’ (24)

Preken en vreugde

Waarom spreekt Bohren in dit kader dan over prediking als spél? Omdat zonder het besef dat preken een spel is er naar zijn overtuiging geen vreugde over

2 Cf. het instructieve artikel over deze uitspraak: Isolde Karle, ‘Praedicatio verbi dei est verbum dei’, *Evangelische Theologie* 64 (2) (2004), DOI:10.14315/evth-2004-0207.

kan blijven in de dienst van het Woord. Dan bezwijk je onder het gewicht om woorden van God te moeten spreken. Dat is in strijd met de bedoeling van de prediking. Preken doe je immers volgens hem juist met het oog op het verschaffen van vreugde op aarde. Dan bedoelt hij de vreugde die doorklinkt in Psalm 119 waarin de lof op het Woord van God bezongen wordt. In dit opzicht heeft prediking het karakter van een spel. Hij ziet dat terug in het spelen met de letters van het alfabet door de dichter. Ook in de gelijkenissen van de Heiland ziet Bohren een spelelement, namelijk het spelen met beelden en toespeling die daarmee gemaakt worden op de hoorders. Op basis van deze karakteristieken vanuit de Psalmen en de Evangelieën trekt Bohren de conclusie: ‘Demnach wäre das Predigen ein *heiliges Spiel*, nicht ein Sakralspiel, eher ein Kinderspiel, eind Spiel der “Kindlein”, die reden lernen!’ (18). Wie deze grondtrek van de prediking vergeet, namelijk ‘dass er ein homo ludens (ein spielerische Mensch) ist’ (18), verwordt als prediker tot een tragische figuur of, nog erger, tot een saaie piet. Bohren haast zich om daaraan meteen toe te voegen dat wie erkent dat hij als prediker slechts een *homo ludens* is niet de prediking niet serieus neemt. Spel is juist heel serieus, geen geknoei of maar wat aanmoderen. In het spel ben je hartstochtelijk betrokken. Je twijfelt als prediker niet aan de ernst van de zaak, maar je weet dat je een mens bent en niet God! (18). Dat besef voorkomt dat de last te zwaar is en de vreugde verdwijnt.

Het goddelijke en menselijke

De prediker als een *homo ludens* aanduiden, wil daarom tot uitdrukking brengen ‘er kann nicht “machen”, was die Predigt leisten soll’ (18). Deze uitspraak van het niet-maakbare van de preek staat in het kader van bovengenoemde opmerkingen over het kleine woordje ‘est’ waar, zoals gezegd, zijn hele boek omheen cirkelt. De homiletiek van Bohren heeft vanwege de spanning tussen niet te kunnen en toch te moeten zo’n sterk pneumatologisch accent (65-88). Met gebruikmaking van een hyperbool schrijft hij: ‘Das Ganze einer Predigtlehre wird nicht ausreichen, um die Bedeutung der Pneumatologie für dieselbe zu entfalten’ (73).³ In het kader van prediking en spel is het echter van belang aandacht voor dit pneumatologische accent in Bohrens *Homiletik* te vragen. Immers, naar zijn overtuiging kan alleen dát perspectief

3 Dat geldt wat hem betreft voor het hele veld van praktische theologie. Zie: Bohren, *Dass Gott schön werde. Praktische Theologie als theologische Ästhetik*, München 1975, waarin hij twee stellingen geeft die hij nader uitwerkt in deze studie, waarvan de eerste luidt: ‘Praktische Theologie ist von der Pneumatologie her und auf die Pneumatologie hin zu denken. Sie reflektiert das Praktisch-Werden-Gottes.’ En met dat laatste bedoelt hij: ‘Das Praktisch-Werden-Gottes ist ein Schön-Werden, weil Gott selbst schön ist’, 14.

voorkomen dat de mens (prediker) wordt vergoddelijkt doordat hij Gods woorden spreekt en God wordt vermenselijkt doordat een mens over Hem spreekt. Hij sluit zich met het oog hierop in zijn denken over prediker en prediking aan bij wat in ons taalgebied Van Ruler naar voren heeft gebracht over de verhouding christologie en pneumatologie in zijn concept van ‘theonome reciprociteit’ (74-7).⁴ Zowel het wonder van de prediking – de preek maken en houden – als het maakbare wordt gedragen door de Geest.⁵ In de christologie gaat het om het volmaakte en het perfectum, in de pneumatologie om het fragmentarische en het futurum. Christus is de plaatsbekleder als Middelaar. De Geest werkt in ons, aan ons, maar ook door ons. Zo is en blijft al het maakbare toch ook wonderbaar (76-7). Hiermee hangt de relativering van iedere preekmethode samen.

Met vuur spelen

Het spel is heilig (150). Bohren wijst op het heilige spel van de Wijsheid (Spr. 8:30) en wijst erop dat het spel van deze wijsheid nu eenmaal voor de ‘wijzen der wereld’ verborgen blijft. De vreugde van het preken is niet in de persoon van de prediker te zoeken, maar in de woorden zelf, het Woord van vreugde (19, 273). Over hoe serieus het spel van de prediking is, laat Bohren geen enkele twijfel bestaan. We stellen bij dit spel ons leven in de waagschaal.⁶ Dat is zelfs zo als we slechts ambtshalve (zonder enige betrokkenheid van binnen-uit) een preek als een protocol vervaardigen (19). Hij spreekt over het ‘waagstuk’ van de prediking van God, die een verterend vuur is. ‘Geen brandweertlieden, maar brandstichters zullen we zijn (...). Hoe gevaarlijk is ons beroep, want wie kan zich veilig uit de voeten maken voor het vuur dat hij werpt?’

-
- 4 Cf. Bohren, *Das Gott schön werde*, 67-89 voor een uitvoeriger weergave. A.A. van Ruler, ‘Structuurverschillen tussen het christologische en het pneumatologische gezichtspunt’ (1961), in: *Verzameld Werk 4 A. De Christus, de Geest en het heil*, red. D. van Keulen, Zoetermeer 2011, 369-391. Zie daarover o.a.: Arnold Huijgen, ‘Geestdrift voor het zijn’, in: G.C. den Hertog e.a. (red.), *Triniteit en kerk*, Heerenveen 2014, 146-154.
- 5 Cf. Theo Pleizier, ‘Waar komt een preek vandaan’, in: Marinus Beute en Peter van de Kamp (red.), *Instemmend luisteren. Studies voor Kees de Ruijter*, Utrecht 2014, 104-119, 11: ‘Geschenk en arbeid staan geen van beide los van de inwoning van de Geest in de gelovige. In de weg naar de preek hebben ambachtelijkheid, het beroepsmatige en de ingeving, het genadige, beide hun eigen plek.’
- 6 Naast de invloed van Van Rulers denken verraadt Bohren op diverse momenten een manier van spreken die eigen is aan het werk c.q. de taal van Miskotte, zoals hier de typing van de prediking als ‘waagstuk’, en verwijst herhaalde keren naar K.H. Miskotte, *Wenn die Götter schweigen*, München 1963. Noordmans citeert hij slechts één keer in het kader van zijn pneumatologie.

(...). Binnen mijn eigen beperkte grenzen kan ik slechts spreken over afgoden en van mijn denken over God en wie God werkelijk is geen recht doen. Wie preekt doet wat hij niet kan, wat hij niet wagen mag en toch moet doen: vuur werpen d.i. “God” zeggen. ‘Want onze God is een verterend vuur’ (20). Of we als we preken met vuur ‘spelen’ volgens Bohren.

Met vrees en vreugde

De predikende *homo ludens* heeft een bepaalde vrijheid nodig om te kunnen spelen. Bohren wijst op de spiritualiteit die hiervoor vereist is, die van de vreeze des HEEREN. Deze Godsvrees is de spraaklerares bij uitnemendheid. Als ‘beginsel’ van alle wijsheid beëindigt zij juist het angstig vrezen voor de mensen. Wie God vreest, hoeft de mensen niet meer te vrezen. Deze Godsvrees is dus bevrijdend van aard en correspondeert daarom met de vreugde als ‘zuster van de vrees’ (262). Hoezeer Bohren zich bewust is van de ernst van het spel van de prediking blijkt wanneer hij de ‘Hochsprache der Predigt’ (302) aan de orde stelt. Het gaat dan over de verkondiging van de vergeving van zonde. Waar dat nagelaten wordt, verstomt de ‘Hochsprache’ en verliest de prediker zijn spraak. ‘Wer “amtlich” nichts mehr zu sagen hat, wird bald einmal überhaupt nichts mehr zu sagen haben. Verstummt die Hochsprache, wird erst recht das Bla-Bla laut’ (305). De vrijheid van de vreeze des HEEREN geeft vrees en vreugde in de verkondiging van Godswege.

Bohren typeert ook de christelijke spiritualiteit van het gaan op de ‘smalle weg’ die tot het leven leidt als een ‘sportliche Spiritualität’.⁷ Hij bedoelt hiermee een vroomheid in het rijk van de vrijheid, een vroomheid als heilig spel en juist zo een vroomheid van totale overgave en ernst. Een spel kun je immers niet half doen. Dan is het tot mislukken gedoemd. Wat van een kinderspel geldt, kun je ten volle zeggen van dit heilig spel: ‘Der Weg zum Gipfel – und das Leben ist paradoxerweise schon unterwegs ein Gipfel! – zeigt sich als Weg zum Spiel, als Spielstrasse, denn das Spiel gehört zum Leben.’⁸ Deze smalle weg kan slechts ‘op de wijze van het spel’ gegaan en gevonden worden. Hij waarschuwt daarbij wel voor het verwisselen van de weg met het doel, waarbij het gevaar van wetticisme dreigt. ‘Sportliche Spiritualität’ wil Bohren verstaan als een oefening met het oog op het leven, als een poging om de top van de berg te bereiken, in het samenspel van het goddelijke en het menselijke, waarbij het voor het menselijke een voortdurende verzoeking is om zelf

7 Rudolph Bohren, *In der Tiefe der Zisterne*, München 1990, 58-74, een bijdrage over het nut en de zegen van het van buiten leren en het opschrijven, juist als het leven uiterste inspanning vergt. + citaat boven aan 66.

8 Bohren, *In der Tiefe*, 59.

goddelijk te willen zijn. Als het menselijke bezwijkt voor deze verzoeking om als God te worden, dan maakt het zich geboden die het als goddelijk kwalificeert. Juist daarom wil Bohren de metafoor van het spel gebruiken: ‘Die Kategorie des Sportes – beziehungsweise des Spieles – soll vor Gesetzlichkeit, vor Verabsolutierung bewahren und Freiheit besorgen.’⁹

Mediteren als spel

De prediking is verbonden met de preekvoorbereiding. En de weg van tekst naar preek is het ‘tussenspel’ van het mediteren. Daarom ook iets over het spelkarakter van de preekmeditatie. Ook hier gaat het er weer om dat God Gód blijft en wij mensen blijven. Het spel onderstreept hoezeer we ook in dit voorbereidingsproces van de prediking volledig betrokken zijn, maar daarmee zelf niet de prediking tot stand brengen.

‘Der Spielcharakter des Meditierens (und des Predigens) signalisiert, dass Gott selbst im Meditieren (und Predigen) zu Wort kommen soll. Der Meditierende darf mitmischen. Der Spielcharakter des Meditierens (und des Predigens) verlangt nach dem Demütigen, dem Gott Gnade gibt, er wehrt allem theologischen und geistlichen Hochmut, der das Ereignis des Wortes selbst in Gang bringen möchte’ (354).

Het gaat dus om het levend worden van de letters op schrift, zodat ze hoorbaar worden als de stem van God. Het is deze weg van preek naar tekst, waarop de sprekende God onze sprakeloosheid overwint. Daarbij hoort een deemoedige ontvankelijkheid.¹⁰

Het mediteren als spel, geeft een vreugde die eigen is aan het spel. Bohren refereert aan de diepe vreugde zoals deze verwoord is in Psalm 1. Het is de vreugde in de Thora. Gods vingerwijzingen in het Woord doen de weg van het mediteren met vreugde gaan. Zo wordt een mens al mediterend ‘Wort-Spieler’ (354). Preekmeditatie begint niet pas bij de preekvoorbereiding, maar eerder: bij de persoonlijke meditatie van de predikant. Het is niet in de eerste plaats een beroepsmatig mediteren, maar je eigen christen-zijn is hierbij in het geding. Bohren kiest zijn vertrekpunt voor wat hij schrijft over preekme-

9 Bohren, *In der Tiefe*, 59, waarbij hij verwijst naar Van Rulers concept van de ‘theonome reciprociteit’ zoals uitgewerkt in zijn *Predigtlehre*.

10 Zie hierover: M.J. Kater, *Liever langer luisteren. Een focus op de communicatie van het Woord in de 21^e eeuw*, Apeldoorn 2017, 14-19, over deze weg van preek naar tekst, waarbij preken als ‘een existentieel spreken binnen het verstaanskader van de gegeven bijbelse woorden’ geduid kan worden, 16.

ditatie in Psalm 1, namelijk het dag en nacht murmelen van de onderwijzing van God. Het gaat hierbij enerzijds om een hongerend en verlangend lezen van het Woord, anderzijds om een bezittend genieten van het Woord. De meditatie speelt zich af op de grens van het hebben en het niet-hebben van het Woord, van zeggen en horen. Bohren verbindt Psalm 1 met Johannes 15, waar gesproken wordt over een blijven in Christus. De woorden van Christus blijven in ons door ze voortdurend te herhalen. Zo dragen de woorden vrucht.

Exegese en meditatie in het spel

Het gaat in de meditatie om het Woord binnengaan én daar (ver)blijven. Bohren geeft een aantal oneliners dat te denken geeft. Ik citeer er enkele die vragen om overdenking en doordenking.

- 'Exegese vraagt naar de prediking van toen, de meditatie naar die van morgen.'
- 'Exegese zonder meditatie blijft leeg, meditatie zonder exegese blind.'
- 'Bij exegese gaat het erom wat er staat, terwijl de meditatie vraagt naar wat dit ons aangaat.'
- 'De exegese werkt aan de tekst, de meditatie brengt de tekst *in het spel*' (356).

Bohren is er zich van bewust dat deze differentiatie tussen exegese en meditatie problematisch is. Men kan het 'toen en daar' van de exegese eigenlijk niet abstraheren van het 'hier en nu' van de preek. Toch vraagt hij nadrukkelijk aandacht voor deze onderscheiding, omdat m ethodisch gezien er bij zijn studenten iets mis dreigde te gaan, juist door een scheiding aan te brengen tussen 'wetenschappelijke exegese' en meditatie. Men kan zich 'dumm lesen' door het gebruik van commentaren, zodat je niet eens de tekst meer kan lezen en ervaren. Je gaat de tekst lezen met de bril van een ander. Bohren ziet dit als de oorzaak ervan dat de preek geen 'eigen stem' heeft. Overigens heeft hij ook oog voor de zogenaamde geroutineerde prediker voor wie het gevaar bestaat dat hij in de tekst alleen maar leest wat hij toch al wist. Waarom aandacht hiervoor in het kader van prediking als spel? Het spel is ook verbonden met creativiteit. Juist dat element behoort tot meditatie als spel, tussenspel, en laat zien hoezeer dit spel een plek dient te hebben in de pneumatologie. Immers de creativiteit van dit heilige spel vraagt om de leiding van de Geest. De Geest opent nieuwe vergezichten.¹¹

11 Bohren, *Dass Gott schön werde*, 36: 'Der Horizont der Pneumatologie ist nun nicht etwa der innere Horizont, er ist ein neuer Horizont, der den inneren und äusseren Horizont umschliesst.'

Spelen met gedachten

Bohren typeert het leven van een prediker als een spelend leven, dat van een *homo ludens*. ‘Viele Theologen lernen deshalb nie predigen, weil sie das Spielen verlernt haben. Sie lernen solange nicht spielen, wie sie den Sabbat nicht kennen’ (373). In bijzondere zin benoemt hij ook de fase voorafgaand aan de meditatie als spel en de prediking als spel het ‘Predigt-Spiel’. En deze fase vooraf is ten diepste het hele leven van de prediker. Bohren ziet dit spel in het verzamelen van materiaal, het schetsen van structuren, het ontwerpen van details, het experimenteren met gedachten, het vinden van beelden bij teksten, het vervaardigen van (gefigeerd) dialogen, het oefenen en uitproberen van verschillende mogelijkheden voor de preek en eigenlijk alles gebruiken wat tot het gewone leven behoort en zich daarin aandient ten dienste van de prediking. Dat bedoelt Bohren ook met de – meer dan eens zo aangeduide – sabbat in het leven van de prediker. Daar begint het mee: in vrijheid spelend voor Gods aangezicht. Dat is dus een gekwalificeerd ‘vrij spel’.

Dat geldt ook voor het gebruikmaken van fantasie. In het spel heeft de fantasie immers een belangrijke plaats, de verbeelding. Die brengt Bohren allereerst ter sprake in het gedeelte waarin hij zijn gedachten over apocalyptische prediking ontvouwt (272-279). Hij onderkent dat het wantrouwen tegenover fantasie diepgeworteld is, in de afgrond van het menselijk hart (273).¹² Toch ziet hij de legitimiteit van het gebruikmaken van fantasie in het feit dat de Heilige Geest - ‘und also der präsente Christus’ (273) – in ons aan het werk is en de natuurlijke gave van de fantasie vernieuwt en heiligt. Dat daarbij de Heilige Geest en onze fantasie niet samenvallen moge volgens Bohren duidelijk zijn. Hij spreekt over het imperfecte van onze fantasie, die daarom onder andere ook de toets van ons denken nodig heeft en getoetst dient te worden door middel van exegese en systematisch-theologische overwegingen. Wat is dan de bijzondere bijdrage, de kwaliteit van het gebruikmaken van onze fantasie? Bij het antwoord op deze vraag maakt Bohren gebruik van de driedeling die hij als ordening gebruikt om verschillende aspecten van de prediking te duiden: prediking in de drie tijdsvormen van herinnering (verleden), belofte (toekomst) die beide hun doel bereiken in het heden.¹³ De fantasie brengt

12 Bohren refereert daarbij aan Gen. 6: 5: ‘dat al de gedachtespinsels van zijn hart elke dag alleen maar slecht waren’ en Jer. 17:9: ‘Arglistig is het hart ...’.

13 Cf. hierbij de betekenis van het *gedenken* en het onderwijs door herinnering van de Geest (Joh. 14). Voor de relatie tussen toekomst en heden en het werk van de Geest is het nog altijd aan te raden om kennis te nemen van: J.P. Versteeg, *Het heden van de toekomst*, Kampen 1969.

het verleden in het heden, reviseert het heden door dat in de geschiedenis van toen te plaatsen en daarmee opent ze en creëert ze ook toekomstige mogelijkheden. Zo breekt fantasie het heden open. ‘Een prediker zonder verstand is nietszeggend, zonder fantasie kan een predikers niets zeggen!’ (274). Is fantasie dan niet gebrekkig? Jawel, maar in dienst genomen door de Geest toch geschikt: ‘Darum gibt es keine Parrheisa, keine Vollmacht in der Predigt ohne Phantasie, und zum Dienst am Wort gehört das Spiel der Phantasie’ (273). Het heilige spel van de fantasie heeft bij Bohren ook te maken met het ‘ziener-zijn’ van de prediker (377).

Samenvatting

In het bovenstaande kwamen diverse spelelementen ten dienste van de verkondiging ter sprake, waarmee de prediker als een *homo ludens* getypeerd is in de homiletiek van Bohren. Het kardinale belang van zijn gebruik van de metafoor van het spel om juist de werkelijkheid van de prediking te duiden is gegeven met het woordje ‘est’ uit de gereformeerde preekdefinitie van Bullinger. Het spel typeert de preek als wonder waarop gewacht mag worden, waarbij het ‘maakbare’ toch ook ‘wonderbaar’ blijft.

Bohren geeft in het kader van de preek als spel nog een aantal waardevolle karakteristieken.

- De prediking als een zaak van een hartstochtelijke overgave aan het spel.
- De ernst van de prediking: een spel op leven en dood; juist het spelkarakter ontnemt de prediking niet zijn dodelijke ernst, maar wil wel bevrijden van alle ‘gespeelde’ ernst.
- De vreugde die eigen is aan het spel, in de prediking het ‘spel van het Woord’ (Ps. 1, Ps. 119).
- De prediking als spel in pneumatologisch perspectief; de verbinding met de christologie komt tot uitdrukking in het concept van de ‘theonome reciprociteit’ (Van Ruler);
- Het spel geeft de prediker vrijheid vanuit de spiritualiteit van de Godsvrees.
- Het spelelement in de voorbereiding op de prediking wil het spelkarakter van preekmeditatie en het gebruik van creativiteit recht doen; daarbij speelt ook de fantasie in gekwalificeerde vorm een rol.

In de slotparagraaf zullen we deze elementen evalueren met het oog op hun plek in een gereformeerde homiletiek.

2. Het spelelement in Huizinga’s *Homo ludens*

Voorzover ik kon nagaan noemt Bohren nergens de cultuurfilosofische studie

van Huizinga over het spelelement van de cultuur.¹⁴ Niet uitgesloten kan worden dat gezien Bohrens bekend zijn met bepaalde werken van Miskotte en Van Ruler hij (indirect) mede op basis daarvan zijn gedachten vormgegeven heeft. Deze bijdrage wil ook geen receptiegeschiedenis geven van Huizinga's boek, maar slechts refererend aan wat Huizinga naar voren brengt onder woorden brengen welke aspecten van het spel die door Huizinga naar voren gebracht zijn ook bij kunnen dragen aan het verstaan van de prediking als spel, zoals Bohren dat doet in zijn *Homiletik*.

Met het oog daarop volgen hieronder enkele zaken die Huizinga te berde brengt over de aard en de betekenis van het spel.¹⁵ Vermoedelijk zou Huizinga nu meteen protesteren als we beginnen met het kijken naar aspecten van het spel en niet naar het spel als geheel. Het spel is in zijn beschouwing een primaire categorie van leven en de eigen aard van spel, de 'aardigheid' van het spel, is de *totaliteit*.¹⁶ Die beschouwing over 'deel van het geheel' laat ik achterwege, omdat het uiteindelijk toch ook bij Huizinga blijkt te gaan om de kwalitatieve aspecten ervan (6) en een omschrijving van de hoofdkenmerken (10).

Welke 'eigen-aardigheden' van het spel komen dan in beeld? Het spel geeft ons allereerst te denken over onze ernst, dus ook over de ernst van de prediking. Hoe serieus we die nemen, zou weleens kunnen blijken uit de manier waarop we aankijken tegen preken als spel – zeker als een *heilig* spel. Huizinga laat het volgende horen:

'Ieder spel kan te allen tijde de speler geheel in beslag nemen. De tegenstelling spel – ernst blijft te allen tijd een zwevende. De minderwaardigheid van het spel heeft haar grens in de meerwaardigheid van de ernst. Het spel slaat om in ernst, en de ernst in spel. Het spel kan zich verheffen tot hoogten van schoonheid en heiligheid, waar het de ernst achter zich laat' (12).

14 Huizinga, *Homo ludens*, xii, wijst er fijntjes op dat hij zijn Duitse en Engelse gastheren heeft moeten corrigeren wanneer ze in de door hen gegeven vertaling spraken over het spel 'in' de cultuur; het gaat hem om het spelelement *van* de cultuur, dus in hoeverre de cultuur zelf een spelkarakter draagt.

15 Voor een bespreking van dit gedachtengoed vanuit cultuurfilosofisch gezichtspunt, zie in dit nummer de bijdrage van Ron *****.

16 J. Huizinga, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Haarlem 1938, 4. Van deze studie verscheen een Engelse vertaling: *Homo ludens: A Study of the Play Element in Culture*, Londen 1949. In dit artikel volg ik de Nederlandse uitgave. De pagina-verwijzingen tussen haakjes bij de in paragraaf 2 gegeven citaten verwijzen naar deze uitgave.

‘De betekenisinhoud van *ernst* is met de negatie van spel bepaald en uitgeput: *ernst* is niet-spel, anders niet. De betekenisinhoud van *spel* daarentegen is met niet-ernst geenszins omschreven of uitgeput. *Spel* is iets eigens. Het begrip *spel* als zodanig is van een hogere orde dan dat van ernst. Want *ernst* tracht *spel* uit te sluiten, maar *spel* kan zeer wel de ernst omsluiten’ (65).

Vervolgens spelen twee essentiële functies van het spel een rol van betekenis. ‘Het spel is een kamp *om* iets, of een vertoning *van* iets’ (20). Je strijdt ergens om. Je maakt in het spel iets zichtbaar. Je spelen is ook een worstelen om te (over)winnen. In het spel kan een bepaalde (on)deugd verbeeld worden, een karikatuur gegeven worden om iets uit de ‘gewone’ wereld te ontmaskeren. Huizinga verbindt dit ‘vertonen *van* iets’ ook met de cultus. ‘De heilige vertoning is meer dan een schijnbare verwezenlijking, meer ook dan een symbolische verwezenlijking, zij is een mystische verwezenlijking. In deze vertoning neemt iets onzichtbaars en onuitgedruks schone, wezenlijke, heilige vorm aan’ (21). Daarom zijn volgens Huizinga de deelnemers aan de cultus er ook van overtuigd dat de handdeling een zeker heil verwerkelijk en een ‘hogere orde van dingen activeert dan waarin zij gewoonlijk leven’ (21). Deze vertoning blijft echter het karakter van een spel dragen, binnen een afgebakende ruimte en tijd. Huizinga herkent en erkent wel dat een dergelijk spel - allereerst binnen een omheining - invloed uitoefent na afloop van het spel op de wereld daarbuiten. ‘De cultus is derhalve een vertoning, een dramatische voorstelling, een verbeelding, een plaatsvervangende verwezenlijking’ (23). Ook hierbij dringt zich de vraag naar de relatie tussen spel en ernst weer op bij deze verbinding tussen cultus en spel. De cultus als ‘hoogste en heiligste ernst’ (27). Huizinga suggereert ook dan weer dat het komt door de ‘strakheid van onze geformuleerde begrippen’ (27). Het is opvallend dat Spreuken 8:30-1 de verwijzing is waarmee Huizinga zijn studie eindigt om de vraag of het spel is of ernst tot zwijgen te brengen. Het spel zelf ligt volgens hem buiten zedelijke normen van goed en kwaad. De slotwoorden van Huizinga’s studie geven veel te denken: ‘In ieder zedelijk bewustzijn dat gegrond is in erkenning van gerechtigheid en genade, komt de vraag spel of ernst, die tot het laatst toe onoplosbaar bleef, voor goed tot zwijgen’ (309).

Huizinga is van mening dat het spelkarakter aan de verhevenste handelingen eigen blijft (28). Het gaat hem daarbij nadrukkelijk niet om een oprekken van de notie spel. De heilige handeling als spel kwalificeren kan, omdat zij het naar de vorm in elk opzicht is, en ‘in wezen is zij het, in zoverre zij de deelnemers verplaatst in een andere wereld dan de gewone’ (28). Huizinga spreekt over een ‘platonische identificatie’ van spel en heiligheid. Volgens hem wordt

daardoor het heilige niet neergehaald, maar het spel verheven. Hij ziet het als een onderstreping van de inzet van zijn betoog, namelijk ‘dat spel vóór alle cultuur aanwezig is’ (28).

Interessant om te noemen in het kader van dit artikel over prediking en spel is ook de verbinding tussen spel en poëzie. ‘Wanneer men ernst opvat als datgene wat zich in termen van het wakend leven laat uitdrukken, dan wordt poëzie nooit volkomen ernstig. Zij staat aan gene zijde van de ernst, aan die oorspronkelijker zijde, waar het kind, het dier, de wilde en de ziener thuishoren, in het veld van de droom, de vervoering, de bedwelming en de lach. Om poëzie te verstaan, moet men de ziel van het kind kunnen aantrekken als een toverhemd en de wijsheid van het kind aanvaarden boven die van de man’ (170-1). Het zijn pathetische zinnen, maar wel met dezelfde zeggingskracht als hierboven ter sprake kwam, om duidelijk te maken dat spel en ernst, poëzie en ernst, elkaar niet uitsluiten. Het gaat om het ludieke karakter van spel en poëzie, spel en cultus, in de diepe zin van het woord. Ludiek wil zeggen ‘speels’ in de zin van ‘het karakter van een spel dragend’.

Samenvatting

De volgende aspecten van het spel worden door Huizinga naar voren gebracht. Het spel:

- Is een *primair* begrip en een *totaliteit*; het gaat vooraf aan alle cultuur.
- Neemt een speler geheel in beslag.
- Overstijgt de tegenstelling ernst en niet-ernst.
- Is een kamp *om* iets en vertoning *van* iets.
- Is als ‘vertoning’ een mystagogische verwezenlijking.
- Is typerend voor de cultus als spel van ‘hoogste en heiligste ernst’.
- Brengt de deelnemers in een andere wereld dan de gewone.
- Is verbonden met poëzie.

Wanneer we bovenstaande noties vergelijken met wat we in het werk van Bohren aantreffen leidt dat tot de conclusie dat Huizinga’s typering van spel ook terug te vinden zijn in Bohrens werk. Bohren doet echter geen cultuurfilosofische uitspraak over spel als aan de basis liggend van alle cultuur (‘primaire categorie van leven’). Het meest opvallende is dat bij Bohren de theologische notie dat de prediker als *homo ludens* een typering is die deze mens plaatst *coram Deo*. De prediking typeren als spel is voor hem het middel om de verhouding tussen het menselijke en het goddelijke tot uitdrukking te brengen. Het in volle ernst woorden spreken in het besef dat God alleen zelf ze tot zijn eigen woorden kan en wil maken.

3. Evaluatie: een verrijking van een gereformeerde homiletiek

Welke noties van de prediking als spel die we noteerden aan de hand van Bohrens *Homiletik* en vergeleken met Huizinga's concept van de *homo ludens* kunnen hun dienst bewijzen aan een (klassiek-)gereformeerde homiletiek en de praktijk van de prediking?¹⁷ Ik volsta met het duiden van drie kernnoties.

Prediker en spel

Over het algemeen gesproken wordt de gevleugelde uitspraak van de prediker als 'een of ander mensje uit het stof verzezen' (*Inst.* IV, 3, 1) veel aangehaald wanneer de prediking ter sprake komt in een gereformeerde context. Toch blijkt in de praktijk de prediker als vertolker een nogal prominente plaats in te kunnen nemen, wanneer mensenwoord en Godswoord min of meer samen lijken te vallen in de prediking.¹⁸ Tegenover een dergelijk sacralisering van de prediker – waarbij dan één van de wezenlijke aspecten van het geroepen zijn om te preken, het ambt, centraal staat – kan het heilzaam zijn om de prediking als spel te typeren om te onderstrepen dat God GóD is en wij slechts mensen zijn en niet meer. Het mag inmiddels duidelijk zijn dat dit spel van dodelijke ernst is, vol hartstocht en overgave. Het geeft, zo zagen we in het bovenstaande, juist de *vrijheid* en de *vrijmoedigheid* tot spreken.¹⁹ Juist zo komt het menselijke op z'n plaats en vraagt het een minder grote aandacht voor de persoon van de prediker dan wanneer we ogenschijnlijk wegkruipen achter 'de boodschapper die schuilgaat achter zijn boodschap', zoals een gevleugeld gezegde luidt. Wie het spelkarakter zoals door Bohren verwoord niet kent, loopt het gevaar de ernst ervan te miskennen. Dat is overigens ook naar een andere kant toe het geval. Waar sprake is van een sterke functionalisering en vooral personalisering van het ambt kan het heilzaam zijn om het spelkarakter van de prediking te binnen te brengen. De visie dat de persoonlijkheid van de prediker effect heeft op de impact van een preek hangt samen met deze personalisering van het ambt, het pleidooi voor authenticiteit en het

17 A. Baars, Gereformeerde prediking vandaag, in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op de christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015, 249-270, vat deze visie als volgt samen: 'de bediening van het Woord van God in de gemeente van Christus', waarbij hij erkent dat er onder deze gemeenschappelijke noemer wel tal van kleine verschillen zijn aan te wijzen.

18 Zie Arie van der Knijff, *Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*, Apeldoorn 2019.

19 Zie Kees van Ekris, *Dialogo, dans en duel. Preken voor tijdgenoten*, Utrecht 2022, over 'de mens in de theoloog' als een wezenlijk aspect, 157-179.

verlangen naar beleving.²⁰ Het gaat in het spel niet allereerst om de speler, maar - om drie typeringen van Huizinga te gebruiken - om de 'kamp om' en de 'vertoning van' iets, waarbij je 'in een andere wereld gebracht wordt dan de gewone'. De vraag 'wie ben ik als ik preek?' doet er terdege toe.²¹ Immers, in het kader van het gegeven spel is de vertolker een *homo ludens* bij de gratie Gods.

Preekvoorbereiding en spel

Er is geen 'stappenplan' of er is aandacht voor het meditatieve aspect van de prediking.²² Toch is het een heilzame aanvulling om als prediker in de voorbereiding een spelend leven te leiden in de diepe zin van het woord: de spiritualiteit van de prediker is in het geding.²³

Het gaat daarbij om het spelen met woorden. Heel concreet bestaat dit in het uitwerken van gedachten, invallen noteren en daarover mediteren en reflecteren, het spelen met structuren. Dat dit 'spelen met woorden' diepe ernst heeft en tegelijkertijd vrijheid geeft, kwam reeds ter sprake. Hier noteren we vooral dat op deze wijze er een bepaalde beweeglijkheid ontstaat die van een preekkramp kan bevrijden. Homiletische exegese is niet minder (wetenschappelijke) exegese, maar wel anders. Tevens speelt door dit alles heen een geheiligde fantasie, de verbeelding van de dingen. Het zoeken naar geschikte taal om te raken aan het kerugma van de tekst, waarbij het hymnische en poëtische taalgebruik van dienst kunnen zijn. Het heeft te maken met

20 Zie o.a. Gerben Heitink, *Biografie van de dominee*, Baarn 2001, Johan van Holten, *Rol & roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rolopvatting van aanstaande beginnende en oudere predikanten gerelateerd aan hun roepingsbegrip*, Zoetermeer 2009, daarnaast vanuit andere (seculiere) contexten diverse publicaties van Paul Verhaeghe, Bas Heijne e.a.

21 Marinus Beute, *Wie ben ik als ik preek? Bronnen en herbronning van het homiletisch zelfbeeld*, Zoetermeer 2016.

22 Voor beschrijvingen van een min of meer lineair preekproces/stappenplan, zie o.a. Sidney Greidanus, *Preaching Christ from the Old Testament. A Contemporary Hermeneutical Method*, Grand Rapids 1999; H.C van der Meulen, *Als een leerling leren preken*, Zoetermeer 2008. Voor een meer circulaire wijze van werken, zie o.a. Jos Douma, *Veni Creator Spiritus* en Kees van Ekris, *Dialogo, dans en duel*.

23 Recent deed A.C. Neele een onderzoek naar de betekenis van dit 'horen en zien' in de voorbereiding van de prediking in een theologisch-fenomenologisch onderzoek: *That Which We Have Seen. Towards a Phenomenology of Homiletics* (diss. TUA, Apeldoorn 2021). Eerder al en vanuit een andere invalshoek is er binnen ons taalgebied aandacht gevraagd voor de betekenis van de spiritualiteit van de prediker in de preekvoorbereiding: Jos Douma, *Veni Creator Spiritus* (diss. TUK, Kampen 2001) en met name het belang van de meditatie.

de geschonken creativiteit, waarbij de Geest in onze geest getuigt dat dit de woorden zijn die gesproken mogen worden. Op deze wijze blijven uitleg en toepassing een organisch geheel.

Prediking en spel

Het spel hoort thuis in de pneumatologie. Het spel is er dankzij het werk van de Geest.²⁴ Dat onderstreept het blijvend belang van een voortdurende trinitarische doordenking van de prediking. Het lijkt me noodzakelijk dit pneumatologische karakter van het spel blijvend verbonden te houden met het 'alsof' van 2 Korinthe 5:20: 'Wij zijn dan gezanten namens Christus, *alsof* God (Zelf) door ons smeekt: namens Christus smeken wij; laat u met God verzoenen.'²⁵ Dit 'spel' maakt duidelijk dat er er echt wat op het spel staat. Het 'alsof' is een 'bij wijze van spreken' op een manier die onze verklaringen te boven gaan.

Er staat wat op het spel in de prediking. Jezus zelf refereert aan kinderspel. Hoe bloedserius dat is, blijkt uit zijn woorden:

En de Heere zei: Met wie zal ik dit geslacht vergelijken en aan wie zijn ze gelijk? Ze zijn gelijk aan kinderen die op de markt zitten, en elkaar toeroepen en zeggen: Wij hebben voor jullie op de fluit gespeeld, maar jullie hebben niet gedanst; wij hebben klaagliederen voor jullie gezongen, maar jullie hebben niet gehuild (Luk. 7: 31-32).

Daarmee is de dienst van Johannes de Doper en zijn eigen dienst getypeerd in het licht van deze spelende kinderen. In dat licht mag de prediker zijn taak als *homo ludens* volbrengen. Een kind kan het spel doen. Dat blijkt wijsheid van God te zijn.

Vanuit de theologie is er niet zo veel aandacht geweest voor de 'spelende

24 Henk van der Meulen, *De dwaasheid van de prediking. Over de prediker als wijze dwaas*, Utrecht 2022, 15. Hij verwijst daarbij naar de studie van Andrea Pfandl-Waidgasser, *Spielerischer Ernst. Clowneske Interventionen in der Krankenhausseelsorge*, Stuttgart 2011. In dit verband noemt hij de cultuurfilosofische studie van Huizinga over de *homo ludens*.

25 Huijgen, 'Structuurverschillen', 153, merkt in zijn evaluatie op dat het pneumatologische zo'n overwicht krijgt bij Van Ruler dat de lijnen feitelijk ván het christologische náár het pneumatologische lopen en het gegeven dat de Geest de Geest van Christus is daarbij ondergewaardeerd wordt. Het valt buiten het kader van dit artikel, maar het zou de moeite waard zijn om te zien of Bohren beide zo bijeenhoudt dat wat hij te berde brengt over ambt en charisma, de 'solo-prediker' en het 'team predikers', de ene stem van de prediker en de vele stemmen de plaats van Christus en de Geest in en voor de prediking wel recht doet.

mens'. Barend van der Walt (NWU, Potchefstroom) doet dat wel. Hij betoogt echter dat de mens niet allereerst als *homo ludens*, maar als *homo respondens* dient te worden gezien.²⁶ Daarbij stelt hij dat Johannes de Doper en Jezus de eerste en tweede spelbreker zijn. Zij spelen niet volgens de regels van het spel die de farizeeën en de wetgeleerden erop na hielden. Daarbij ziet hij dus niet 'dit geslacht' als spelbrekers, omdat ze niet reageren op het fluitspel van Jezus noch op de klaagzang van Johannes. Door niet te reageren op het spel, verspeelen ze hun levenstijd. 'Wie met God se genadetyd speel, gaan spelenderwys sy oordeel tegemoet.'²⁷

Het lijkt me dat we in het licht van Bohrens *Homiletik* en Huizinga's *Homo ludens* niet tussen deze twee typeringen hoeven te kiezen.²⁸ Sterker nog: wie mee gaat spelen – dat zijn de kinderen van de Wijsheid - die geven door hun instemming met het spel het gevraagde antwoord waartoe het fluitspel van Jezus en de klaagzang van Johannes roept. De *homo respondens* staat dus niet tegenover de *homo ludens*. De *homo respondens* is het kind dat instemt met de spelregels en meespeelt als *homo ludens*. Zo mag de in het geloof antwoordende gemeente een spelende gemeente zijn, in klacht en jubel.²⁹

M.J. Kater is hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Universiteit Apeldoorn.

26 Barend J. van der Walt, 'Homo ludens of homo respondens?' n Christelijk-filosofiese reaksie op 'n hedendaagse idee van die mens as primêr spelende in plaas van antwoordende wese', *Koers – Bulletin for Christian Scholarship* 78 (2) (2013), Art. #63, 11 p., <http://dx.doi.org/10.4102/koers.v78i2.63>.

27 Idem, 9.

28 Vergelijk het scala aan typeringen: G.J. Buijs e.a. (red.), *Homo respondens. Verkenningen rond het mens-zijn*, Amsterdam 2005.

29 Dit aspect is in deze bijdrage nauwelijks ter sprake gekomen: de betekenis van de hoorders voor het spel van de prediking. De voornaamste reden hiervoor is dat Bohren in het kader van het spel geen aandacht vraagt voor de hoorders. Dat neemt niet weg dat juist hij vanuit het werk van de Geest aan de plaats en betekenis van de hoorder voor en in de prediking ruim aandacht geeft in zijn *Homiletik*.